

rosszabb helyzetű reprezentatív személy jólétét; és így tovább, egészen a legutolsó esetig, ahol az összes megelőző $n-1$ reprezentatív személy másokéval egyenlő jóléte esetén növeljük a lehető legnagyobbra a legjobb helyzetű reprezentatív személy jólétét. Ezt úgy tekinthetjük mint a társadalmi különbségek elvének szótári rendbe sorolt változatát.¹³ Én mindazonáltal mindig az egyszerűbb megfogalmazásban alkalmazom majd a társadalmi különbségek elvét. Így az utolsó néhány szakasz nyomán a következőképpen fektehetjük le újra a második elvet.

A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy *a)* a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a legelőnyösebbek legyenek, és ugyanakkor *b)* a tisztségek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak, álljanak nyitva mindenkinek előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei szerint.

Végül azt kell még megjegyeznünk, hogy a társadalmi különbségek elve, illetőleg az abban kifejezett gondolat könnyen hozzáigazítható az igazságosság általános felfogásához. Valójában az általános felfogás egyszerűen a társadalmi különbségek elve az összes alapvető javakra vonatkozóan, a szabadságot és a lehetőségeket is beleértve, s így most már a sajátos felfogás más részének korlátozásai nélkül. Ez az igazságosság elvének iménti vázlatos elemzéséből nyilvánvaló. Ezek a rangsorolt elvek – mint majd újra és újra jelzem – azt a formát öltik magukra, amit az általános felfogás a társadalmi körülmények javulásával végül jóváhagy. A kérdés összekapcsolódik a szabadság elsőbbségének később tárgyalt problémájával (39. és 82. §). Pillanatnyilag elég megjegyeznünk, hogy a társadalmi különbségek elve ilyen vagy olyan formában mindig alapvető jelentőségű marad.

14. § MÉLTÁNYOS ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS TISZTA ELJÁRÁSI IGAZSÁGSSÁG

Szeretnék most néhány megjegyzést fűzni a második elv másodlik részéhez, melyet a továbbiakban a méltányos esélyegyenlőség liberális elvéként értelmezek. Nem szabad tehát összekevernünk a tehetőség előtt nyitva álló pályák gondolatával, s azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mivel a társadalmi különbségek elvéhez kapcsolódik, korántsem ugyanaz következik belőle, mint a két elv együttesének liberális értelmezéséből. Így az az ellenvetés nem hozható fel az elv ellen, ahogy majd igyekszem később megmutatni (17. §), hogy a kiválóságok uralmának társadalmához vezet. Itt néhány más szemponttal akarok foglalkozni, mindenképp az elv és a tiszta eljárási igazságosság eszméjének viszonyával.

Először azonban meg kell jegyezni, hogy a pozíciók nyitottságát nem egyedül – és még csak nem is elsősorban – a hatékonyság indokolja. Sehol sem állítottam, hogy egy berendezkedés valójában csak akkor előnyös mindenki számára, ha a tisztségek mindenki előtt nyitva állnak. Az is lehetséges esetleg, hogy bizonyos hatalmat és előnyöket kapcsolva a pozíciókhoz mindenkinek a helyzetén javítunk, noha bizonyos csoportok számára azok elérhetetlenek. Bár elérésük lehetősége korlátozott, a kiemelkedő tehetőségek számára talán vonzóak, s ezzel jobb teljesítményre serkentenek. Ám a pozíciók nyitottságának elve tilja ezt. Azt a meggyőződést fejezi ki ugyanis, hogy amennyiben bizonyos tisztségek nem állnának nyitva mindenki előtt, éspedig mindenki számára méltányos alapon, úgy a kirekesztettek méltán éreznék úgy, hogy még abban az esetben is igazságtalanul bántak velük, ha számukra is előnyös lenne azok nagyobb teherviselése, akiket nem akadályoztak meg a tisztségek betöltésében. Panaszkodni nem csupán azért lenne jogos, mert ki voltak zárva bizonyos, a tisztségekhez kapcsolódó külső jutalmakból, például a velük járó anyagi javakból és kiváltságokból, hanem azért is, mert lehetlenné tették számukra az önmegvalósítás tapasztalatát, pedig az a társadalmi kötelességek értő és áldozatos elvégzésének velejárója. Nélkülözniük kellene az emberi javak alapvető formáinak egyikét.

Azt állítottam, hogy az igazságosság elsődleges tárgya az alapszerkezet. Amint láttuk, ez azt jelenti, hogy az elosztás első

¹³ A kérdéstől lásd Sen: *Collective Choice and Social Welfare*. 138. o.

Problémája az alapvető jogok és kötelesek megállapítása, s ezen alapul a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek, valamint a jogos várakozások szabályozása. Természetesen minden erkölcsi elmélet elismeri az alapszerkezet jelentőségét az igazságosság tárgyaként, de ezt nem egyforma módon teszik. A méltanyosságként felfogott igazságosság értelmezésében a társadalom a kölcsönösen előnyös együttműködés eszköze. Az alapszerkezet a tevékenységek közt meghatározó szabályok közös rendszere, ami az előnyök növelése érdekében az együttes cselekvés felé vezet az embereket, s megszabja, hogy melyek az elosztásbeli részesedésre vonatkozóan a mindenki számára elismertek. Az ember tetteire kihat, hogy a szabályok szerint mihez lesz joga, ez pedig kihat tetteire. Az így létrejövő elosztáshoz azoknak az igényeknek a tiszteletben tartásával jutunk el, amelyeket meghatároz, hogy mihez kezdjenek az emberek e jogos várakozások fényében.

Ezek a megfontolások sugallják azt a gondolatot, hogy az elosztásbeli részesedés a tiszta eljárási igazságosság kérdése.¹⁴ Az alapesszencia egy olyan társadalmi rendszer kialakítása, amelyben minden eredmény igazságos, legalábbis bizonyos határon belül. A tiszta eljárási igazságosság gondolatát úgy érthetjük meg legjobban, ha összehasonlítjuk a tökéletes és a nem teljesen meghatározott eljárási igazságosságot. Az előbbi érzékeltesére vegyük a méltányos elosztás legegyszerűbb esetét. El kell osztanunk egy tortát bizonyos számú ember között: feltelevé, hogy az igazságos elosztás az egyenlőség alapul, van-e olyan eljárás, amelynek ez az eredménye, és ha igen, melyik az? A részleteket félretéve, a nyitvánnyal megoldás az, hogy arra, aki szeleteli a tortát, utóljára kerüljön. A többiek előtte választhatnak. Egyforma szeleteket fog vágni, mivel így tudja a lehető legnagyobb részt biztosítani magának. A példa a tökéletes eljárási igazságosság két jellemző vonását érzékelteti. Először, a méltányos elosztásnak van olyan függet-

¹⁴ Az eljárási igazságosság általános tárgyalását lásd Brian Barry: *Political Argument* (A politikai érvelés). London, 1965, Routledge and Kegan Paul, VI. fejezet. A méltányos elosztás kérdéséhez lásd R. D. Luce és Howard Raiffa: *Games and Decisions* (Játékok és döntések). New York, John Wiley and Sons, Inc., 1957, 363–368. o.; valamint Hugo Steinhaus: „The Problem of Fair Division” (A méltányos felosztás problémája). *Econometrica*, 16. kötet, 1948.

len kritériuma, amit a követendő eljárástól elválaszthatóan és azt megelőzően határoztak meg. Másodsor, kialakítható olyan eljárás, amely biztosan a kívánt eredményhez vezet. Bizonyos feltételeknek itt természetesen megvont a maguk szerepe: például, hogy a kiválasztott személy képes egyforma szeleteket vágni, vagy hogy a lehető legnagyobb darabot akarja. Az ilyen részletektől azonban eltekinthetünk. A lényeg az, hogy van független mérce annak a meghatározására, hogy melyik eredmény igazságos, és van olyan eljárás, ami garantáltan igazságos eredményhez vezet. Meglehetősen világos, hogy a tökéletes eljárási igazságosság a gyakorlatilag fontos esetekben ritka, már ha nem lehetetlen.

A tökéletes eljárási igazságosságra legyen a példánk egy bűnper. A kívánatos eredmény az, hogy a vádlottat akkor és csak akkor szabad bűnösnek nyilvánítani, ha elkövette azt a bűncselekményt, amivel vádolják. A perrendtartást úgy alakítják ki, hogy erre vonatkozóan kiderüljön és megállapítható legyen az igazság. Alighanem lehetetlen azonban a jogszabályokat úgy megalkotnunk, hogy mindig a helyes eredményhez vezessenek. A büntetőeljárás elmélete azt vizsgálja, hogy milyen eljárásoktól, bizonyítási szabályoktól és egyéb tényezőktől várható el leginkább ennek – a jog egyéb céljaival összhangban álló célnak – az előmozdítása. Nem alaptalan azt várnunk, hogy ha kihallgatásra van szükség, akkor – ha nem is mindig, de legalább az esetek többségében – különböző feltételek között különböző megoldások vezetnek helyes eredményhez. A tárgyalás tehát a tökéletes eljárási igazságosság példája. Noha gondosan betartják a törvényt s méltányosan és helyesen vezeték az eljárást, az eredmény hibás lehet. Az ártatlant elfitélik, a bűnöst pedig felmentik. Ilyenkor az igazságszolgáltatás kudarcáról beszélünk: az igazságtalanság nem emberi hibából ered, hanem abból, hogy a körülmények szerencsétlen összefűtszása meghúsfűtja a jogszabályok céljának érvényesülését. A tökéletes eljárási igazságosság jellemző vonása, hogy amíg a helyes eredménynek van független kritériuma, nincs olyan lehetséges eljárás, amely biztosan helyes eredményhez vezet.

Ezzel szemben a tiszta eljárási igazságosság esetében a helyes eredménynek nincs független kritériuma: helyes, vagyis méltányos eljárással rendelkezünk, s ha nem tértünk el attól, akkor az eredmény szintén helyes, vagyis méltányos, bármi legyen is az.

Jó példa erre a szerencsejáték. Ha a fogadásokat méltányos módon kötik, a pénznek a fogadók közötti végső megosztása méltányos, vagy legalábbis nem méltánytalan, bármi legyen is az. Itt felteszem, hogy egy méltányos fogadás kiszámítható nyeresége nulla, hogy megköthesse önkéntes, hogy senki nem csal és így tovább. A fogadás méltányos feltételek mellett szabadon választott méltányos eljárás. A háttérkörülmények tehát egy méltányos eljárást határoznak meg. A méltányos fogadások sorát követően az egyének által eredetileg birtokolt összegek tehát bármilyen megosztásban felhalmozódhatnak. Ebben az értelemben az összes meghatározott megosztás egyaránt méltányos. A tiszta eljárási igazságosság jellegzetes vonása, hogy az igazságos eredményt meghatározó eljárásnak ténylegesen megvalósíthatónak kell lennie, hiszen ezekben az esetekben nincs olyan független kritérium, amelyre hivatkozva egy meghatározott eredményt igazságosnak tekinthetünk. Nyilván nem mondhatjuk, hogy a dolgok egy meghatározott állapota azért igazságos, mert méltányos eljárással juthatunk el hozzá. Ez túl sokat engedne meg, és képtelenül igazságátalan következményekhez vezetne. Megengedné, hogy azt mondjuk, a javak színté minden elosztása – amennyiben létrejehetett méltányos szerencsejátékok eredményeként – igazságos, vagyis méltányos. A fogadás eredményét az teszi méltányossá – vagy ez az, amiért nem mondható méltánytalannak –, hogy méltányos szerencsejátékok sorát követően alakult ki. A méltányos eljárás csak akkor teszi az eredményt méltányossá, ha ténylegesen végrehajtották.

Ahhoz tehát, hogy az elosztásbeli részesedésre alkalmazható legyen a tiszta eljárási igazságosság gondolata, létre kell hoznunk és elfogultságok nélkül kell működtehnünk az intézmények igazságos rendszerét. Az igazságos eljárás követelménye csak igazságos alapszerkezettel a háttérben, ezen belül pedig az igazságos politikai berendezkedés, valamint a gazdasági és társadalmi intézmények igazságos elrendezése esetén teljesül. A könyv második részében részletesebben is leírok egy olyan alapszerkezetet, amely rendelkezik e nélkülözhetetlen vonásokkal. Megmagyarázom majd különböző intézményeit, és összekapcsolom azokat az igazságosság két elvével. Az alap gondolat ismert. Tegyük fel, hogy a törvény és a kormányzat hatékony lépéseket tesz annak érdekében, hogy a piaci verseny fennma-

radjon és az erőforrásokat teljes mértékben kihatásználják, hogy az adózás megfelelő formái révén és más eszközök alkalmazásának eredményeként (különösen ha megengedett a termelő-eszközök magántulajdon) a tulajdon és a vagyon megosztása széles körű legyen, s hogy garantáljon egy elfogadható szociális minimumot. Tegyük fel azt is, hogy a közoktatás méltányos esélyegyenlőséget teremt, s hogy biztosítva vannak más egyenlő szabadságok is. Ekkor úgy tűnne, hogy a jövedelmek ebből következő megosztása és a kiállítások alakulása nagy vonalakban kielégíti a társadalmi különbözőségek elvét. Az intézményeknek ebben az együttesében, amely meggyőződésünk szerint megteremtí a modern állam keretein belül a társadalmi igazságosságot, a szerencsésebbek előnyei javítják a legkevésbé szerencsés körülményeit. Vagy ha nem, úgy ennek érdekében módosíthatunk a rendszeren, például a megfelelő szintű szociális minimum megállapításával. Jelenleg létező formáikban ezek az intézmények súlyos igazságtalanságokkal vannak tele. De feltételezőleg működtethetők a megalkotásukra vonatkozó tervekkel és szándékokkal összhangban úgy is, hogy a szabadság követelményeivel és a méltányos esélyegyenlőséggel összeegyeztethető módon eleget tegyenek a társadalmi különbözőségek elvének. Ezért vagyunk biztosak abban, hogy ezeket az intézményeket igazságossá tehetjük.

A méltányos esélyegyenlőség elvének szerepe nyilvánvalóan annak biztosítása, hogy az együttműködés rendszere a tiszta eljárási igazságosság egyik esete legyen. Az elv teljesülése nélkül az elosztás igazságossága önmagában még egy leszűkített területen sem érvényesülhetne. Nos, a tiszta eljárási igazságosság rendkívüli gyakorlati előnye éppen az, hogy az igazságosság követelményeinek teljesítésénél nem kell alkalmazkodnunk az érintett személyek végtelenül sokféle életkörülményéhez és változatos egymáshoz viszonyított helyzetéhez. Ha e részletek fontosak lennének, az elvek meghatározásának problémája szempont bonyodalmat okozna. Nem szabad az egyének viszonylagos helyzetének változásaira összpontosítanunk a figyelmünket, és nem kívánhatjuk meg, hogy minden egyes változás már önmagában is – mint elszigetelten számba vett egyedi ügylet – igazságos legyen. Az alapszerkezet elrendezését kell megítélnünk, és fiéletünket általános nézőpontból kell mérlegelnünk. Csak úgy emelhetünk kifogást ellene, ha készek vagyunk rá,

hogy egy sajátos helyzetű reprezentatív személy nézőpontjából bíráljuk. A két elv elfogadásával így egy olyan felfogást tesszünk magunkévá, amely a társadalmi igazságosság kérdéseként lényegfelének minősíti és figyelmen kívül hagyja a mindennapi élet számos ismeretét és bonyolalmát.

Amikor tehát az előnyök valamely csoportja konkrét egyének adott vágyaival és szükségleteivel áll szemben, a tiszta eljárási igazságosság első ránézésre nem tűnik megfelelőnek. Ez az előállított javakat közös szabályrendszer alapján osztja el, s ez a rendszer határozza meg, hogy mit, mennyit és miként termeljenek. Ez szabja meg azt is, hogy melyek a jogos igények, s ezek tiszteletben tartása vezet az eredményül kapott elosztáshoz. Az eljárási igazságosság ilyen alkalmazásánál tehát az elosztás helyessége az együttműködési rendszer igazságosságán múlik, ami viszont a benne részt vevő egyének igényei alapján és azokat kielégítve jön létre. Az elosztás nem íélhető meg attól a rendszertől elszigetelten, amelynek eredménye: s attól függetlenül sem, hogy miként cselekedtek az egyének jóhiszeműen, megalapozott várakozásaik fényében. Arra az elvont kérdésre, hogy az adott javak valamely elosztása ismert vágyakkal és törekvésekkel rendelkező meghatározott egyének között jobbe egy másikkal, egyszerűen nincs válasz. A két elvre épülő felosztás az osztó igazságosság döntő problémáját nem az erőforrások elosztásával összefüggő igazságosság kérdésének tekintti.

Amikor viszont ismert vágyakkal és szükségletekkel rendelkező, meghatározott egyének között kell elosztanunk a javak egy adott együttesét, akkor természetesen tűnik, hogy erre az esetre az igazságosság erőforrásokat elosztó felfogását alkalmazzuk. Az elosztandó javakat nem ők hozták létre, és nincs közöttük semmiféle együttműködés. Mivel az elosztandó javakra vonatkozóan nem léteznek előzetes jogcímek, természetesen, hogy mindenki vágyai és szükségletei alapján részese legyen, sőt, hogy a lehető legnagyobb legyen a nettó kielégülés egyenlege. Ha nem részesítjük előnyben az egyenlőséget, az igazságosság a hatékonyság egyik fajtája lesz. Az erőforrásokat elosztó felfogás, megfélelő általánossáttással, a klasszikus haszonelvűséghez vezet. Ez a tan ugyanis, mint láttuk, az igazságosságot a pártatlan megfigyelő jóakarattal, azt pedig a vágyak teljesülésének legjobb egyenlegét megvalósító intézmények leg-hatékonyabb tervezetével azonosítja. Amint korábban megjegyeztem, e felfogás alapján úgy gondolunk a társadalomra, mint sok-sok egymástól elkülönült egyén olyan egymástól elkülönült pontjainak összességére, amelyekhez jogokat és kötelezettségeket, illetve – a legjobb eredményt biztosító szabályokkal összhangban – a vágyak teljesüléséhez szükösen rendelkezésre álló eszközöket rendelnek. Az elgondolás más vonatkozásainak megfontolását egyelőre későbbre halasztom. Most csak az a fontos, hogy a haszonelvűség nem úgy fogja fel az alapszerkezetet, mint a tiszta eljárási igazságosság rendszert: Képviselője ugyanis minden elosztás megítéléséhez, legalábbis elvileg, független mérével rendelkezik, ami nem más, mint a vágyak teljesülésének legnagyobb tiszta egyenlege. Elmélete szerint az intézmények olyan mértékben tökéletlenek, amilyen mértékben elmaradnak e céltól. A létező vágyakkal és törekvésekkel, valamint az azok természetes meghosszabbításából kirajzolódó jövővel számolva a komoly politikus azokat a társadalmi intézményeket akarja kialakítani, amelyek révén a legjobbban megközelíti a már előre körvonalazott célt. Mivel ezek az intézmények óhatatlanul alá vannak vetve a mindennapi élet kényszerítő feltételeinek és akadályainak, az alapszerkezet a tökéletlen eljárási igazságosság esete.

Egyelőre feltételezem, hogy a második elv két része szótári sorrendben áll. Ily módon az első részen belül van egy második szótári besorolás is. Ám ha szükséges, e besorolás az igazságosságra vonatkozó általános elgondolás alapján módosítható. A sajátos felfogásnak az az előnye, hogy lehetővé teszi a határozott megfogalmazást, és felvet bizonyos kérdéseket a vizsgálódás számára. Például azt, hogy elfogadható-e a szótári sorrend, s ha igen, milyen feltételekkel. Vizsgálódásunk ezzel meghatározott irányt kap, és nem korlátozódik többé általánosságokra. Természetesen nyilvánvaló, hogy az elosztásbeli részesedés e felfogása rendkívül leegyszerűsíti a dolgokat. Azzal a céllal alakítjuk ki, hogy világosan jellemezzünk egy olyan alapszerkezetet, amelyre a tiszta eljárási igazságosság gondolata alkalmazható. Még kell azonban egyúttal azt is kísérelnünk, hogy megtaláljuk azokat az egyszerű fogalmakat, amelyek összegyűjtése az igazságosság elfogadható felfogását nyújtja. Az alapszerkezet, a tudatlanság fátyla, a szótári sorrend, a legkevésbé kedvező helyzet, valamint a tiszta eljárási igazságosság fogalma egyaránt erre szolgál. Egyikről sem tételizhetjük fel, hogy önmagá-

ban is megállja a helyét, de amikor helyesen kapcsoljuk össze azokat, meglehetősen jól használhatók. Túlzás lenne feltételezni, hogy minden, vagy akár csak a legtöbb erkölcsi kérdésnek van elfogadható megoldása. Talán csak néhány válaszolható meg kielégítően. A társadalom szempontjából bölcs elgondolás az intézmények olyan rendszerét foglalná magában, amelyben nem merülnek fel gyakran leküzdhetetlen nehézségek, s amely számolna az egyszerű és világos elvek szükségességével.

15. § A VÁRAKOZÁSOK ALAPJAKÉNT SZOLGÁLÓ ALAPVETŐ TÁRSADALMI JAVAK

Most már befejezhetem a két elv rövid kifejtését és a bennük kifejezésre jutó eljárási felfogás magyarázatát. Később leírom majd azt az intézményes rendet, amely átülteti a gyakorlatba a felfogást, s további részleteket is bemutatok. Pillanatnyilag azonban néhány előzetes problémát kell tisztáznunk. Először a várakozások és értékelésük kérdését vizsgálom meg.

A dolog jelentőségét azzal érzékeltethetjük, hogy összehasonlíthatjuk a felfogást a haszonelvűséggel. A hasznosság elve az alapszerkezete vonatkozásban azt igényli, hogy valamennyi lényeges társadalmi helyzetet figyelembe véve a várakozások lehető legmagasabb számszerű összegének elérésére törekedjünk. (A klasszikus változat az adott társadalmi helyzetben lévő személyek száma, az egy főre eső átlag elve alapján súlyozza a várakozásokat.) Nyilvánvaló – a lényeges társadalmi helyzetek meghatározásának kérdését a következő szakaszokra hagyva –, hogy a haszonelvűség e várakozások meglehetősen pontos mérését feltételezi. Nem csupán számszerű mérésre van szükség minden egyes reprezentatív egyént tekintve, de a mérésnek valamiképpen a személyek közötti összehasonlításban is értelmezhetőnek kell lennie. Ha azt akarjuk mondani, hogy némelyek nyeresége fontosabb, mint mások vesztesége, akkor olyan módszert előfektelünk, amellyel megfektelhetjük egymásnak a különböző személyeknél mért egységeket. Nincs okunk nagy pontosságot követelni, ám mégsem hagyhatkoztunk özönös megérzésekre. Az érdekek magasabb szintű egyenlegére vonatkozó ítéletek ugyanis tág teret hagynak az ellenétes íté-nyek számára. Sőt, lehet, hogy ezek az ítéletek erkölcsi és más

eszméken alapulnak – hogy az elfogultságot és az önérdeket már ne is említjük –, s ez kérdésessé teszi érvényességüket. Pusztán azért, mert valóban valami olyasmit csinálunk, amit a jólét személyek közötti összehasonlításának nevezünk, még nem mondhatjuk, hogy értjük a kérdéses összehasonlítások alapját, vagy hogy helyesként kellene elfogadnunk azokat. E kérdések eldöntéséhez meg kell magyaráznunk az ítéleteket, és meg kell határoznunk kritériumaikat (49. §). A társadalmi igazságosság kérdéseinél olyan objektivitást kell keresnünk ezekhez az összehasonlításokhoz, amelyeket az emberek elismernének és közösen elfogadhatnak. Úgy tűnik, hogy jelenleg e nehézségekre nincs kielégítő haszonelvű válasz. A hasznosság elve tehát az előnyök mérlegelése során alighanem olyan szigorú követelményeket támaszt ítélőképességünkkel szemben, legalábbis mai ismereteink szerint, hogy az igazságosság kérdésében még a legjobb esetben is csak egy bizonyítalan fórumhoz fellebbezhetünk.

Mindazonáltal nem állítom, hogy e problémák kielégítő megoldása lehetetlen. Noha e nehézségek valódiak, és a társadalmi különbségek elvével elkérülhetők, mégsem kívánom e tekintetben a rivális elv viszonylagos érdemeit hangsúlyozni. A személyek közötti összehasonlítást illető szkeptizmus ugyanis gyakran támaszkodik vihatatható nézetekre; például arra, hogy a jólét mutatójával szolgáló öröm vagy élvezet erőssége valójában a tesztá érzékelés erőssége; s hogy amíg a személy tapasztalhatja és ismerheti az ilyen érzéklekete erejét, mások érzékelését illetően lehetetlen az elfogadhatóan biztos tudás vagy következtetés. Mindkét nézet helytelennek látszik. A második – hacsak nem mutatható meg, hogy a jólétre vonatkozó ítéletek sajátos, áthidalhatatlan problémákat vonnak maguk után – egyszerűen a mások szellemének létezésével kapcsolatos szkeptizmus része.¹⁵ Meggyőződésem szerint nem ebben rejtenek a haszonelvűség igazi nehézségei. Az a döntő, hogy még ha a személyek között össze is hasonlíthatjuk a vágyak teljesülését, ezeknek az összehasonlításoknak azokat az értékeket kell tükrözniük, ame-

¹⁵Lásd H. L. A. Hart, „Bentham” (*Bentham*) *Proceedings of the British Academy*, 44. kötet, London, 1962, 340. skk.; valamint Little: *Critique of Welfare Economics* (A jóléti közgazdaságtan bírálata), 54. skk.